

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ TEMELLİ ÖZELLİKLER

Nesrin BAYRAKTAR*

Öz: Eski Uygurca, Türk dilinin tarihi seyri içinde Manici ve Buddhacı öğretilere ait çeşitli eserlere sahip bir dönem olarak filologlar açısından önemli bir yere sahiptir. Eski Uygur Türkçesi, günümüz Türk dil ve lehçelerinde çeşitli özellikleriyle aynen ya da bazı değişimlerle Sarı Uygurca başta olmak üzere, diğer modern Türk dillerinde yaşamaya devam etmektedir. Çağatay Hanlığı 1227’de Çingiz Han’ın oğlu Çağatay tarafından kurulmuştur. Çağatayca resmî dil olarak varlığını, Sovyet hâkimiyetiyle birlikte kaybetmiştir. Günümüz Uygur ve Özbek Türkçelerinde yaşamaya devam etmektedir.

Bu çalışmada Eski Uygur Türkçesine ait yazım, ses ve biçim özelliklerinin Çağatay Türkçesindeki izleri sürülecektir. Ahmet Vefik Paşa ve Şemsettin Sami’nin ifadelerine göre Çağatay Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi üzerine inşa edilmiştir. Her iki yazarın dile getirdiği Türk, Çağatay, Uygur ve Uygurca gibi tanımlardan hareketle, teorik zemini oluşturulan çalışmada ilgili dönemlere dair birçok ortaklık ve ayrılık çalışmada gösterilecektir.

Anahtar sözcükler: Eski Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesi, yazım özellikleri, ses bilgisi, biçim bilgisi

Old Uyghur based Features in Chagatai

Abstract: Old Uyghur has an important place for philologists as a period in the historical course of the Turkic language that contains various works of Manichaeism and Buddhist teachings. Old Uyghur continues to survive in today’s Turkic languages and dialects, with various features, either as it is or with some changes, in other modern Turkic languages especially Yellow Uyghur. The Chagatai Khanate was founded in 1227 by Chagatai, the son of Chingiz Khan. Chagatai lost its existence as an official language with the Soviet domination. It continues to exist in today’s Uyghur and Uzbek languages.

In this study, the traces of the calligraphical, phonetical and morphological similarities of Old Uyghur in Chagatai will be traced. According to the statements of Ahmet Vefik Pasha and Şemsettin Sami, Chagatai was built on Old Uyghur. Based on the definitions such as Turkish, Chagatai, Uyghur and Uygur expressed by both authors, many commonalities and differences regarding the relevant periods will be shown in the study, the theoretical basis of which is formed.

Keywords: Old Uyghur, Chagatai, calligraphy, phonetics, morphology

Giriş

Eski Uygurca için Kaşgarlı Mahmud (2014, s. 6) “Türk lehçelerinin dayandığı asli harflerin tümü 18’dir. Türk yazısı bunlarla yazılır.” ifadesinde *Türk yazısı* olarak Uygur harflerini Arap harfleriyle karşılaştırmalı olarak göstermiştir. Uygur yazısı ve dolayısıyla Uygur yazım geleneğinin sürecini Şen (2014, s. 49) şöyle açıklamaktadır: “Uygur Devleti’nin kuruluşundan (8.yy) itibaren kullanılmaya başlayan; İslamî dönem Türkçe metinlere uzanıp Fatih Sultan Mehmed’in sarayındaki *bahşılarc* tercih edilen bu sistem (15.yy), 18. yüzyılda ele geçirilen *Altun Yaruk* tercümesine kadar gitmektedir”.

* Prof. Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: bnesrin@yahoo.com, ORCID No: 0000-0001-8923-445X

Makalenin Geliş Tarihi:24.05.2023 - Makalenin Kabul Tarihi:13.09.2023

DOI: turkbiğig.1409720

Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî* adlı ansiklopedik sözlüğünde Türk maddesinde şu açıklamaları getirmektedir;

“Asıl olan kadim üç sülalenin biri olup Şark Türkleri, Uygur, Haliç, Karlıh gibi dört beş ulustan yani milletten ve Garp Türkleri Oğuz, Kıpçak, Peçenek (ağaç eri), Koman, Kaysak, Kırgız, Kanglı gibi on kadar ulustan ibarettir. Tarih-i hicretten beş bin sene mukaddem Türkler Hint ve Turan ve İran ve Babil semtlerine müstevli olarak bir şubesi olan Hind-i Cenubî’de münteşirdir ve bir şubesi kadim Turanî ve Kildanî tavaifi ve tarih-i hicretten bin üç yüz sene mukaddem İran ve Babil ve Asur ve Şam diyarlarına Oğuzlar dahi yirmi sekiz sene iktihâm etmiştir. Tarihlerde Oğuz Han zamanı dedikleri budur. Yunan onlara Üsküt ve Üskülüt ve Ehl-i Fârs ise San tesmiye ederler (2000, s. 390)”.

Şemseddin Sâmî ise *Kâmûs-ı Türkî* adlı eserinin Türk maddesinde şunları dile getirmektedir.

“Esasen Asya kıt’asının şimâl-i garbî cihetinde münteşir bir büyük ümmet ki oradan tevârih-i muhtelifede cihangirlikle ve kişver-küşâlıkla cenup ve garba doğru yayılarak Avrupa’nın dahi şark-ı cenubi cihetlerine sokulmuşlardır. Kable’l-İslâm (Uygur) ve el-yevm (Çağatay) ve (Osmanlı) şubeleri lisân-ı edebîye nail olmuşlardır. (2015, s. 1266)”

Ahmet Vefik Paşa (2000, s. 391), *Türkçe* maddesinde “Lisân-ı Türkî şarkîsine ve garbîsine denir. Çağatay ve Osmânî” ifadesine yer vererek Türkçeyi genel olarak iki kola ayırdığını belirtmektedir. Her iki sözlükçümüzün de Türklük içerisinde Uygur, Oğuz ve Çağatay adlarını zikrettiği görülmektedir.

Ahmet Vefik Paşa, *Türk* maddesinde Uygurlar ile ilişkili olan şu bilgileri de eklemektedir.

“Uygurlar, hatt u kitabette rüsûh bulmakla onların lisanı Şarkî Türkler beyninde ziyade münteşir ve her kavmin debîr ve vezirleri Uygurdan müntahap olup Tatar ve Moğol’un Türkistan’a galebesinden sonra Çağatay Han’ın memalikinde muharrerat bütün Uygurca mütedavil idi. Onun için yedi yüz sal-i hicrîde Çağatay lisanı tabiri şüyu bulmağa başlamış ve bu Şark Türkîsi Farsîye takliden harekât-ı bârize ile ketb ve imlâ kılınmış idi. İslamla müşerref olan Moğol vesair Tatar giderek hep Uygurca mütekellim oldu. Oğuzlardan Bağdat’a askerlik için gelen oymakların ardı sıra Kaysak ve Salur ulusu dahi zuhur edip bunlar dört yüz tarihlerinde İslâma dahil olarak mümtazlarına Selçukî, umumuna Guz, Gaz ve sehven Togazgaz ve nihayet Türkmen denmiştir. Sahrânişîn olup şehristana dâhil olmayanlara Türk ve Oğuz ism-i umûmîsi kalmakla ileride Türk tabiri kaba, rüstâ’î, raiyet ve Oğuz sade, safdil manasını almıştır. (2000, s. 290-391)”

Eski Uygurcaya ait özelliklerin aradan geçen yüzyıllara karşın Çağatay Türkçesinde neredeyse aynen devam etmesinin nedenini Ahmet Vefik Paşa ve Şemseddin Sâmî açıkça dile getirmektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Argunşah, 2014, s. 13; Eckmann, 1988, s. VII). Ahmet Vefik Paşa *Uygur* maddesinde şöyle açıklamaktadır:

“Oğuzlara uyan büyük müttefik Türk ulusudur. Hint tarafından hattı ahz ile etrak ulusâtına yazıcılık ve debirlik ederek lisanlarını Şarkî Türkler miyanında itibar bulmuş ve Çağatay Han vaktinde Tataristan’dan ta Horasan’a kadar yayılmış ve evlâdı zamanında müslüman Moğollara müşterek olup Çağatayî denmiştir. (2000, s. 397)”

Şemseddin Sâmî ise *Uygur* maddesinde şunları belirtmektedir:

“Büyük bir Türk kabilesi ki Maveraünnehir’in şimal ve şark cihetlerinde münteşir olup en evvel temeddün eden ve hat istimal ederek Türkçeyi yazan bunlar olmakla, Eski Türkçe Uygur lisanı ve yazısı Uygur hattı namıyla şöhret bulmuştur. Cengiz Han’dan sonra İslâm’a gelen Moğollarla karışıp (Çağatay) namını almıştır. (2015, s. 1280)”

Ahmet Vefik Paşa, *Çağatay* maddesinde ise şu açıklamaları getirmektedir:

“Cengiz Han’ın üçüncü oğlu ve debîr-i mülkü olup Cengiz memalikini dörde taksimle Tataristan’ı ve Çin’i Okütay Han’a ve Kıpçak ile Rusya’yı Batu Han’a, İran ve Irak’ı Hülagu’ya, Türkistan’ı ve Horasan ve Harezm’i Çağatay Han’a vermiş ve buralarda söylenip yazılan lisana Çağatayî denmiştir ki kadim Uygur lisanından yani Türkî-i şarkîden münşa’ib olmuş ve altı yüz tarihinden dokuz yüz tarihine kadar Lütfi ve Ubeydullah ve Nevaî ve Hüseyin Baykara ve Haydar mirza ve sultan Babür Şah ve saykal gibi meşahirin telifatıyla mamur olmuş ve imlası Farsîye takliden zabt olunmuştur. (2000, s. 83)”

Şemseddin Samî, *Çağatay* maddesinde “Çengiz Han’ın torunu Çağatay Han’ın ismine nispetle Maveraünnehir cihetlerinde sakin Türk kavmine ve söyledikleri Şark Türkçesine verilen isim olup “Uygur” ismi yerine geçmiştir.” (2015, s. 192); *Çağatayca* maddesinde ise “Çağatay kavmine mensup veya şayan olan, Çağatayca Uygurcanın halefidir.” (2015, s. 192) açıklamalarını getirmektedir.

Hem Ahmet Vehif Paşa’ya hem de Şemseddin Samî’ye göre Çağatayca, Eski Uygurcanın halefidir. Başka bir deyişle, Çağataycanın temeli Uygurca üzerine kurulmuş ve Eski Uygurca Çağatay Türkçesinde devam etmiştir.

Ercilasun da bu konuda “Çağatay hanlarının “Türkçe konuştukları, divanlarda Uygur alfabesi bilen bahşılar bulundurdıkları, edebî Orta Asya dilini, resmî dil olarak kullandıkları” da bilinmektedir (2005, s. 406)” ifadeleriyle Türkçenin bu iki döneminin temellerinin ortaklığını açıklamaktadır.

Bu çalışmada, Eski Uygur ve Çağatay Türkçesi; yazım,-ses ve biçim özellikleri açısından karşılaştırılarak ele alınacaktır.

1. Yazım Özellikleri

Eski Uygurca ve Çağatay Türkçesi metinlerinde yazım geleneği açısından paralellikler mevcuttur. Her iki döneme ait eserlerde alıntı sözcüklere rastlanılmakla birlikte, her ikisinin de kendine özgü karakteristik özellikleri mevcuttur.

Uygur Türkleri, büyük ölçüde yerleşik yaşama geçmeleriyle birlikte tarım ve ticarete yönelmişlerdir. Böylece pek çok dini benimsemişler, bu farklı dinlerin kutsal metinleri nedeniyle de Uygur Türkçesi farklı alfabelerle yazılmış ve bu dinlere ait pek çok yabancı sözcük dilin çevrim alanına girmiştir. Ancak bu durum, Uygur Türkçesi kimliğinin kaybolmasına neden olmamış; aksine Uygur yazım geleneği, yüzyıllarca varlığını sürdürmüştür. Şen, bu konuda şunları belirtmektedir:

“Uygurların yaygın olarak kullandıkları Soğd menşeli yazı sistemi, VIII. yüzyıldan itibaren Türkler arasında rağbet görmeye başlamıştır. Kökeni yabancı olsa da eriştikleri yüksek kültür düzeyi sayesinde Uygurlar, bu alfabenin kendi adlarıyla anılmasını sağlamışlardır. ... Uygur yazısı Türk ülkelerinde VIII-XVIII. yüzyıllar arasında kullanılmıştır. Fatih Sultan Mehmet’in sarayında doğu Türklüğüyle yazışmaları sağlamak üzere Uygur yazısı bilen “bahşı”lar

bulunmuştur. Zira, doğu Türklüğü XV. yüzyıl sonuna dek Arap harflerinden ziyade bu yazıyı kullanmıştır. Demek oluyor ki Türkler İslam'ı benimsedikten hemen sonra Arap alfabesine geçiş yapmamışlardır. Bıçakla kesilir gibi bir değişim olmamış, iki yazı sistemi uzun yıllar birlikte kullanılmıştır. Pek çok alanda Moğolları etkileyen Uygurlar, alfabe konusunda da bu millete tesirde bulunmuşlardır. Yakın zamana dek Moğollar, Uygurlardan aldıkları alfabeği kullanmışlardır. (2014, s. 48-49)”

Çağatay Türkçesi ise Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın dört oğlundan ikincisi olan Çağatay Han tarafından kurulan ve 1345 yılına dek süren Çağatay Hanlığının resmi dili olmanın yanı sıra 20. yüzyılın başlarına dek Osmanlı Devleti dışındaki Türklüğün yazı ve konuşma dilidir. Çağatay Türkçesi, Timurlular Devleti, Şibaniler (Özbekler) Devleti, Babur Hint İmparatorluğu, Buhara, Hive, Hokand Hanlıklarının resmi dilidir (ayrıntılı bilgi için bk. Argunşah, 2014, s. 13). Başka bir deyişle Osmanlı Türkçesi, Osmanlı hâkimiyetindeki Türklerin ve Balkanların; Çağatay Türkçesi ise Asya'daki doğu Türklüğünün *lingua francasıdır*.

Eski Uygurcanın en belirgin yazım özelliği, eklerin sözcüklerden ayrı yazılmasıdır (ayrıntılı bilgi için bk. Gabain, 1988, s. 11). Bu özellik, Arap alfabesi ile yazılan Çağatay Türkçesi eserlerinde de kendisini göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesinde de eklerin 16. yüzyıla dek sözcüklerden ayrı yazıldığı görülmektedir. Daha sonra bu gelenekleşmiş kuralın yavaş yavaş unutulduğu anlaşılmaktadır.

2. Ses Özellikleri

Eski Uygurca ve Çağatay Türkçesi metinlerinde /è/, /c/ ve /ç/ ve /b/ ve /p/ ses birimlerinin gösterimi konusunda bazı farklılıklar olmakla birlikte, her iki döneme ait eserlerde de söz konusu ses birimlerinin varlığı tartışılmaz biçimde mevcuttur. Ayrıca Türkçenin en belirgin ses özelliği olan ünlü uyumu da her iki döneme ait eserlerde bazı istisnalar dışında tamdır.

2.1. /è/

Türkçenin dokuzuncu ses birimi olan ve günümüz Türkçesinin yazımında kullanılan alfabede gösterimi olmayan bu ünlü için Eski Uygur metinlerinde özel bir harf bulunmamakta, *e* ve *i* sesleri aynı harfle gösterilmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinde de /è/ sesbirimini göstermek üzere özel bir işaret bulunmaktadır (ayrıntılı bilgi için bk. Argunşah, 2014, s. 78). Ancak /è/ sesi, anlam ayırt edici olarak hem Eski Uygurcada hem de Çağatay Türkçesinde ses birimi olarak varlığını göstermektedir.

2.2. /c/ ve /ç/

Eski Uygur metinlerinde /c/ sesi için ayrı bir harf bulunmamaktadır. Bu iki ses biriminin Eski Uygur metinlerindeki varlığına dair Gabain “Brâhmi yazısının şهادتine göre bir ç ve c vardır. (Kāşğarî'nin c'yi tanımasından, belki Brâhmi yazısının şهادتine değer verebilirdik; çeviri yazıda, Brâhmi metinlerinin dışında, bu sesin sedasız olduğu iddia edilmeden, hep ç ile yazılmıştır.” (1988, s. 38) bilgisini vermektedir. Çağatay Türkçesine ait eserlerde ise /c/ sesbirimi چ harfiyle, /ç/ ses birimi ise چ harfiyle gösterilmektedir.

2.3. /b/ ve /p/

Eski Uygurca metinlerde /b/ ve /p/ sesleri, birer sesbirimi olmalarına karşın ayrı harflerle gösterilmemektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Ölmez, 2017, s. 194). Çağatay Türkçesine ait eserlerde ise Oğuzca özellik olarak zarf-fiil ekinin sonda yazımı gibi

özel durumların dışında /b/ ses birimi ب harfiyle, /p/ sesbirimi ise پ harfiyle gösterilmektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Eckmann, 1988, s. 9-10).

2.4. /b-/ sesinin korunması

Eski Uygurcada da Çağatay Türkçesinde de *bar-*, *bér-*, *bar* sözcüklerinde ve ayrıca Türk dil ve lehçelerinin tasnifinde önemli bir ölçüt olan *bol-* sözcüğünde /b-/ korunmaktadır.

2.5. /w/ ünsüzünün korunması

Orhon Türkçesinde /-b-/ ve /-b/ seslerinden Eski Uygurcada /-w-/ , /-w/ veya /-v-/ , /-v/ olarak gelişen ünsüz, Çağatayca da korunmakta ve و harfiyle gösterilmektedir.

2.6. /-g-/ ve /-g/ sesinin korunması

Çağatay Türkçesinde sözcüklerde ve eklerde /-g-, -g/ sesi, Eski Uygur Türkçesindeki şekliyle de korunmaktadır.

2.7. /ŋ/ sesinin yazımı

Çağatay Türkçesinde /ŋ/ sesi, Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi *n* ve *g* harfleriyle yazılmaktadır.

2.8. Ses Uyumu

Eski Uygur Türkçesine ait eserlerde ünlü uyumu vardır (ayrıntılı bilgi için bk. Gabain, 1988, s. 41). Aynı uyum Çağatay Türkçesinde de varlığını sürdürmektedir. Ancak Çağatay Türkçesinde +GA, +rAK, +IK, +mAK gibi bazı eklerde ve alıntı sözcüklere gelen eklerde uyum bozulmaktadır (ayrıntılı bilgi için bk. Gabain, 1988, s. 11-17; Argunşah, 2014, s. 78-83). Çağatay Türkçesinde ayrıca /p/ ve /ç/ seslerinin gösterimi nedeniyle ünsüz uyumundan söz etmek de mümkündür.

3. Biçim Özellikleri

3.1. Yapım Ekleri

Türkçenin her iki dönemi içinde yazılan eserlerde yapım eklerinde benzerlik oldukça fazladır.

3.1.1. Addan Ad Yapım Ekleri

+Aç, +AGU/+GU, +AK, +An, +ArX, +çAK, +çX, +KInA, +rAK, +IK, +IIG gibi pek çok addan ad yapım eki; Eski Uygur Türkçesinde kullanılmış olup Çağatay Türkçesinde de varlığını sürdürmektedir. Bu eklerden ikisinde Çağatay Türkçesi metinlerinde farklılaşma görülür. Eski Uygur Türkçesinde +IIg biçiminde kullanılan adlardan olumlu sıfatlar yapan ek, Çağatay Türkçesi metinlerinde +IIk olarak; Eski Uygurcada +IIK olarak kullanılan addan çeşitli nitelikte adlar ve sıfatlar yapan ek ise Çağatay Türkçesi metinlerinde +IIG olarak görülmektedir. Bu eklerden bazıları Çağatay Türkçesinde ünsüz uyumuna da uymaktadır. Eski Uygurcada +GARU biçiminde de görülen yön gösterme durumu ekinin kalıplaşmış biçimde Çağatay Türkçesinde kullanımının bulunduğu /g/ sesini yitirdiği görülmektedir.

3.1.2. Addan Eylem Yapım Ekleri

+A-, +(X)rGA-, +IA-, +U-/+I- gibi addan eylem yapım ekleri Türkçenin her iki döneminde de sıklıkla kullanılmaktadır. Bu eklerin yanı sıra başka eklerle de addan eylem yapıldığı görülmektedir.

3.1.3. Eylemden Eylem Yapım Ekleri

Türkçenin her iki döneminde de tüm çatı ekleri ve +IA- addan eylem yapımı üzerine gelmiş çatı ekleri mevcuttur. -AlA-, -GAR-, -GAR-, -z- gibi çatı eklerinin de kullanımı görülmektedir.

3.1.4. Eylemden Ad Yapım Ekleri

-A, -G, -GAN, -(X)m, -mAs gibi ekler Türkçenin her iki döneminde de kullanımını sürdürmektedir.

3.2. Çekim Ekleri

Çekim eklerinde Türkçenin iki dönemi arasında büyük bir fark görülmemektedir.

3.2.1. Ad Çekim Ekleri

Ad çekim ekleri, Türkçenin her iki döneminde de paralellik göstermekle birlikte, bazı eklerde küçük farklılıklar görülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde kullanılan +t, +An gibi çokluk ekleri, Çağatay Türkçesinde yalnızca kalıplaşmış ifadelerde görülmekte; Çağatay Türkçesinde +IAr yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunun dışında iyelik ekleri, ad durum ekleri paralel biçimde kullanılmaya devam etmektedir. Eski Uygurca ve Çağatay Türkçesi arasında, ad çekim ekleri açısından en belirgin fark; Çağatay Türkçesine ait eserlerde, zamir n'sinin Oğuzca bazı kullanımlar dışında görülmemesidir. Ayrıca yine Oğuzca özellik olarak Çağatay Türkçesinde zamir n'sinin ardından belirtme durumu eki, +(I)g olarak değil, +I olarak; bulunma durumu eki de +GA yerine +A olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerin dışında belirtme durumu, Eski Uygurcadaki çeşitliliğini Çağatay Türkçesinde de korumaktadır. Bir başka paralellik de Türkçenin her iki döneminde de ilgi durumu ekinin yaygın olarak hem ünlüden hem de ünsüzden sonra +nXng olarak, ayrılma durumu ekinin de +DIn olarak görülmesidir.

3.2.2. Eylem Çekim Ekleri

Çağatay Türkçesinde Eski Uygurcanın da öğrenilen geçmiş zaman eki olan -mIş çekiminin yanı sıra -(X)p ve -GAN ekleriyle ve tur- yardımcı eylemiyle yapılan öğrenilen geçmiş zaman da görülmektedir. Geniş zamanın olumsuzu Türkçenin her iki döneminde de -mAs biçimindedir. Gelecek zaman, bilinen geçmiş zaman, geniş zaman çekimleri ve kip çekimleri; Türkçenin her iki döneminde de paraleldir. -gU ekiyle yapılan kesin gelecek zaman da Çağatay Türkçesinde mevcuttur. Birleşik zamanlar, Eski Uygurcada êr- ile yapılırken, Çağatay Türkçesinde êr- ve yanı sıra ek eylemin ê-biçimiyle de gerçekleştirilmektedir. Eylem kişi eklerinde de büyük farklılık yoktur.

3.4. Birleşik Eylemler

Ad ve yardımcı eylemden oluşan birleşik eylemlerin oluşturulmasında kullanılan êt-, kıl-, bol-, tur- yardımcı eylemleri açısından Eski Uygurca ve Çağatay Türkçesi temelde aynı olmakla birlikte, Çağatay Türkçesinde yê-, çek-, ur-, tap- gibi eylemlerin de yardımcı eylem olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Eylem+zarf-fiil eki ve yardımcı eylemlerle oluşturulan birleşik eylemlerde ise Türkçenin her iki döneminde de zarf-fiil eklerinden -A, -X, -y, -(X)p ve -GAlI kullanılmaktadır. Tezlik, yeterlilik ve süreklilik anlamlı birleşik eylemlerde sırasıyla bêr-, tur-, kel-, al-, u-yardımcı eylemleri kullanılmaktadır.

3.5. Eylemsiler

-mAK, her iki dönemin de yaygın kullanılan isim-fiil ekidir. Bu ek Çağatay Türkçesinde *+Ilk* ekiyle genişlemiş olarak “kesinlik” ya da “soyutluk” ifadesi ile sıklıkla kullanılır. *-mA* ve *-(I)ş* ekleri ise addan ad yapma işlevindedir. Çağatay Türkçesinde ekin, *+çI* ile genişleyerek ve ek eylemin geniş zaman çekim ekleri ile “*-mAk* istemek” ifadesini kazandığı ve “gereklilik” ifadesi için de *-mAk kerek* yapısının yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Eski Uygurcanın sıfat fiil eklerinden *-gmA*, *-sIk*, *-yUk* ve *-DAçI*; Çağatay Türkçesinde kullanımdan düşmüştür. Sıfat-fiil eklerinden en yaygın olanı *-GU* ekidir. Bu ek, iyelik ekleri olarak kesin gelecek zaman, *+Iuk* ekiyle genişleyerek *-GUIUk* biçimiyle gereklik ifadesi kazanmıştır. *-Ar*, *-r*, *-Xr* eki ile *-Gan* ve *-GU* Çağatay Türkçesinin en yaygın kullanılan sıfat-fiil ekleri olup *-mIş*, *-mAs* ve *-GU* ekinin genişlemesi sonucu oluşan *-GUçI* yaygın eklerdendir. Eski Uygurcanın sıfat-fiil eklerinin ad durum ekleriyle genişlemesi sonucu oluşmuş zarf-fiil eklerinin de Çağatay Türkçesinde kullanımı görülmektedir. Eski Uygurcadan farklı olarak Çağatay Türkçesinde Oğuzcanın etkisiyle *-UbAn* ve *-ken* zarf-fiil eklerinin kullanımı da görülmektedir. Çağatay Türkçesinde görülen *-DI érse* “-IncA, -DığI zaman” anlamı veren yapı; Eski Uygurcada bulunmamaktadır.

Sonuç

Eski Uygurca ve Çağatay Türkçesi, bu çalışmada kısaca dikkat çekilmeye çalışılan pek çok ortak özelliğe sahiptir. Farklı dinler, farklı alfabeler ve farklı sosyal çevreye karşın Türkçenin bu iki döneminin dil açısından birbirine bu kadar benzemesi ilgi çekicidir. Bu benzerliğin sırrı, Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmani*'sinde ve Şemseddin Sami'nin *Kâmûs-ı Türkî*'sinde “Çağatayca Uygurcanın halefidir” biçiminde açıklanmıştır. Elbette ki Çağatay Türkçesinin Eski Uygurcanın temellerine inşa edilmesi ve Eski Uygurcanın köklü dil geleneğinden beslenmesi, Türkçenin bu iki dönemini birbirlerine benzer yapmıştır.

Kaynakça

- Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehçe-i Osmânî*. Recep Toparlı (haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Akar, A. (2005) *Türk dili tarihi, dönem-eser-bibliyografya*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2. Baskı.
- Bayraktar, N. (2018). *Türkçede fiilimsiler*. Ankara: TDK Yayınları, 2. Baskı.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı*. (G. Karaağaç, Çev.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Eckmann, J. (2017). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*. Osman Fikri Sertkaya (haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2005). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı.
- Kâşgarlı, M. (2014). *Dîvânü Lugâtî't-Türk*. Ahmet Bican Ercilasun & Ziyat Akkoyunlu (Haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Ölmez, M. (2017). *Köktürkçe ve Eski Uygurca dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şemseddin Sami (2015). *Kamus-ı Türkî*. Paşa Yavuzarslan (haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Şen, S. (2014). *Eski Uygur Türkçesi dersleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. (M. Akalın, Çev.). Ankara: TDK Yayınları.

